

ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԴԵՐԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԴԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐԱԻԹՅԱՆ ՄԵԶ

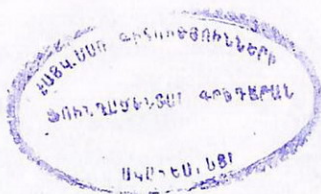
Մեկենասությամբ
Արմեն և Բերսաբե ճերեճեան հիմնադրամի
-ԱՄՆ-

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԴԵՐԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԵՉ

A 85-762

ԵՐԵՎԱՆ 1999

ԴՏՀ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)52
Ա 501

Խմբագիր՝ Պ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Աճառյան Հ.

Ա 501 ՀԱՅՈՑ ԴԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ.
-Եր. Ջանգակ-97, 1999.- 24 էջ

Ակադ. Հր. Աճառյանի սույն աշխատությունը ուրվագծում է այն նշանակալի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ծառայությունները, որ հայերը մատուցել են թուրքական կայսրությանը՝ գերազանցապես XVIII-XIX դարերի ընթացքին:

Հեղինակի նպատակը միայն հայ երախտավորների անունները հիշեցնելը չէ, այլ նաև՝ թելադրել այդ մարզում կատարելիք աշխատանքի կարևորությունը: Այս կարգի նյութերի հրատարակությունը կարող է նպաստ քերել հայկական իրողությունները ճանաչելու գործում թուրք մտավորականների նվաղում փորձերին:

0503020913
Ա-----99
0003(01)-99

ԳՄԴ 63.3(2Հ)52

ISBN 99930 - 2 - 077 - X

© «Ջանգակ-97» հրատ., 1999 թ.

947925

✓

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

HRACHIYA ACHARYAN

*THE ROLE OF
ARMENIANS
IN THE OTTOMAN EMPIRE*

YEREVAN 1999

*This Publications was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc.
- USA -*

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Պրոֆ. Էդ. Աղայանի տեղեկությամբ «Այս թեմայով հանգուցյալ Հրաչյա Աճառյանը զեկուցում է կարդացել Երևանի պետական համալսարանի գիտական նստաշրջանում 1943թ.: Նա մտադիր էր հետազայում ընդարձակել այդ զեկուցումը և դարձնել մենագրություն, բայց հնարավորություն չունեցավ»: Անվանի հայագետի մահից (1953) տաս տարի անց՝ Էդ. Աղայանը «մտածելով, որ այս փոքրիկ հաղորդումը կարող է օգտակար լինել տվյալ հարցով զբաղվողներին», այն հրատարակության է ներկայացնում «Պատմա-բանասիրական հանդեսին», «կատարելով միայն մասնակի ոճաբանական շտկումներ»:

Հանդեսի խմբագրությունը ի ձեռն պատասխանատու քարտուղարի կատարում է զգուշավորական-գաղափարական բավական նկատելի կրճատումներ և առ ի տպագրություն կարծիքի ներկայացնում ակադ. Աշոտ Հովհաննիսյանին:

Պահպանվել է գրախոսի ձեռագիր առաջարկը. «Հր. Աճառյանի սույն հոդվածը հետաքրքրական է և արժեքավոր: Նրա համառոտակի փաստագրությունները հետազայում իրոք որ կարող են առիթ տալ ավելի ընդարձակ կուլտուր-պատմական հետազոտումների ու ճշգրտումների: Պետք է տպագրել վերականգնելով մի շարք անհարկի կրճատումները: Միայն 8-րդ էջում առաջարկում եմ կրճատել իննը տող, որոնք հիմնավորված չեն թվում ինձ և կարող են դիպչել թուրքերի ազգային ինքնասիրությանը: 1964, փետր. 5»:

Թյուրիմացության տեղ չտալու համար ասենք, որ Ա. Հովհաննիսյանի առաջարկած իննը տողը վերաբերվում է բացառապես

Ֆուադ և Ալի փաշաների մտադրությանը՝ արաբական զորքի փոխարեն պաշտոնական գործածության ընդունել հայկականը:

Ինչպես երևում է, «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» խմբագրությունում Հր. Աճառյանի հոդվածի տպագրության վերաբերմամբ միասնական կարծիք չի գոյացել, ուստի «խմբագրված» օրինակը գրախոսի լուսանցագրություններով ու օժանդակ այլ նյութերով մնացել է անտիպ նյութերի մեջ:

1967թ. ապրիլ. Մ.Գ. Ներսիսյանի նախաձեռնությամբ ու ակադ. Էդ. Աղայանի խմբագրությամբ հրատարակվել սկսեց «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսը, որի առաջին իսկ համարում (էջ 157-163) տպագրված է Հր. Աճառյանի այս հոդվածը: ՊԲՀ-ի առաջարկած կրճատումների մեծ մասը այստեղ կատարված է, կան և մասնակի նոր կրճատումներ, սակայն կարևորը միայն այդ չէ. պարզվում է՝ հեղինակային ձեռագիրը տպագրության պատրաստելիս բնագրային մի քանի էջ վրիպել է ուշադրությունից (թերևս թողոններում առանձին գտնվելու պատճառով):

Ինչպես երևում է՝ գրքերը չէ, հոդվածներն էլ ունեն իրենց ճակատագիրը: Տասնամյակներ անց առաջին անգամ աշխատանքը լույս է տեսնում ամբողջությամբ ու առանց անհարկի միջամտության: Հատուկ անումների գրության մեջ նկատելի է արևմտահայ արտասանության հետքը: Հեղինակային ձեռագրի հետ բաղդատությունը կատարել է Հր. Աճառյանի դուստրը՝ Քնարիկ Աճառյանը:

Հոդվածում շոշափված հարցերից մի քանիսի շուրջ այժմ կան ընդարձակ, նույնիսկ մենագրական աշխատանքներ, սակայն հարցադրման ամփոփությամբ մեծ հայագետի ակնարկը չպահպանում է իր այժմեականությունը:

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԴԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

Թուրքիան, երբ Օսմանյան կայսրություն էր, վեց հպատակ ազգ ուներ. արաբները, քրդերը, հայերը, հույները, բուլգարները և ալբանացիք: Արաբները՝ որոնք նույնիսկ տիրող թուրքերից էլ թվով ավելի էին (9 միլիոն), թեև կուլտուրական ժողովուրդ, բայց առանձնացած իրենց երկրում (Իրաք, Ասորիք, Արաբիա), չէին խառնվում երկրի և պետության ընդհանուր վարչական գործին: Արևելքից քրդերը և արևմուտքից ալբանցիք (ամեն մեկը 2 միլիոն ժողովուրդ) անգրագետ և անուսում լինելով՝ պարապում էին միայն իրենց երկրում խաշնարածություն անելով: Բուլգարները նույնպես իբրև երկրագործ ժողովուրդ՝ իրենց երկրի սահմաններում միայն ապրում էին և վարչական կյանքում գործ չունեին: Մնում էին միայն հույները և հայերը, որոնք նույնիսկ մայրաքաղաքում (Պոլիս) մեծ թիվ էին կազմում և միասին 400.000 շունչ էին: Պոլիսը ուներ մի միլիոն բնակիչ, որից 500.000 թուրք, 400.000 հայ և հույն, 100.000 հրեա և եվրոպացի: Բայց հույներն էլ պետական լեզվին ընդհանրապես անտեղյակ մնալով՝ չէին կարողացել պետական ու վարչական ասպարեզում դեր ունենալ: Միայն հայերն եղան, որ լավ տիրապետելով տաճիկ լեզվին, վարչական բարձր պաշտոնների հասան և մեծ դեր ունեցան բոլոր ասպարեզներում:

Հին պետական հայ պաշտոնյաները ամիրաներն էին եղած: Սրանց ծագումը այսպես եղավ. պետությունը նշանակում էր իբրև կառավարիչ մի թուրք փաշա, սա էլ տուրքերի հանձնման իբրև երաշխավոր նշանակում էր հայ սեղանավոր, որ պալատի ծախսերը հոգում էր և վճարելի տուրքին ի հաշիվ գրելուց հետո, ինքը անձամբ հավաքում էր տուրքերը ժողովրդից: Ամիրաները մեծ մասամբ ներքին գավառներից էին լինում և իբրև երկրի ամենից ազդեցիկ մարդերը՝ մասնակից էին բոլոր ազգային գործերին: Պատրիարքը և ազգային վարչությունը նրանց ձեռքն էր: Ամիրաները շատ անգամ անարժան են գտնված իրենց կոչումին, բայց նրանց մեջ եղել են նաև օգտակար անձեր: Հիշենք Սեդրոս ամիրա վաճառականապետը (1720-ական թվերին), Շնորհք ամիրա՝ շնորհալի անձ, որ առաջին անգամ 1790թ. բաց արեց Պոլսի զանազան թաղերում առաջին հայ վարժարանները և մի դպրոց էլ աղջկանց համար, Սկրտիչ ամիրա Ճեզայիրյան, որ հիմնեց Խասգյուտի Ներսիսյան վարժարանը և նվիրեց նրան 100.000 դրուշ, Թերզյան Աբրահամ ամիրա, որ 1824-ին Հասան փաշա խանի մեջ տպարան հաստատեց և իր տպած գիրքը ձրիաբար բաժանում էր գավառներում:

ԺԹ դարում սեղանավորության և պետական կապալի անունով երկրի եկամտական մասը ամբողջապես հայոց ձեռքն էր: Ընդհանուր մաքսային հասույթը հանձնված էր Տյուզյան Հովհաննես Չելեբիին, հետո Ճեզայիրյան Սկրտիչ ամիրային: Վառողապետությունը ժառանգաբար Տատյանց ձեռքն էր՝ սկսած 1795 թվից: Առաջին անգամ սուլթան Սելիմի ժամանակ (1792թ.) Ազատլըի վառողապետ նշանակվեց Տատյանց Առաքել աղան, որ իրենից հնարեց ճարտարագործ չարխեր: Սուլթան Սելիմը մեծ պատիվներ շնորհեց Առաքել աղային նրա ձեռքով աշխատող 48 գյուղի վրա դատավոր նշանակեց: Իր չարխերով Առաքելը տարե-

կան 10.000 քվինտալ վառող էր պատրաստում՝ անգլիական և հոլանդական վառողի որակով. հարկավոր դեպքում կարելի էր այս քանակը էլ ավելի բարձրացնել. սրա համար էլ մյուս բոլոր գործարանները (Սելանիկ և Կելիպոլու) փակվեցան, և վառողապետությունը Տատյան տոհմին մնաց: Բանակի հացի մատակարարությունը Նորատունկյաններինն էր: Փողերանոցը հանձնված էր Տյուզյանց, որոնք առաջ արքունի պալատի ոսկերչապետն էին: Երբ սրանք գողության մեջ կասկածվելով գլխատվեցին, փողերանոցը հանձնվեց Պեզճյան Հարություն ամիրային (ծն. 1771): Տաս տարուց ավելի ծառայեց ամենամեծ հավատարմությամբ և արժանացավ կայսեր ամենաբարձր շնորհներին: Հայ ազգի և տերության ամենամեծ բարերարն է: Ինքը հիմնեց Պոլսի Հայոց Ազգային հիվանդանոցը, վերաշինեց Մայր եկեղեցին, Պատրիարքարանը, Պեզճյան դպրոցը, Քում-քափուի եկեղեցին և երկու դպրոցները, արքունի նավարանի եկեղեցին, Բերայի աղջկանց դպրոցը, Մայր եկեղեցու դպրոցը, Քարթալի դպրոցը, եկեղեցին և աղբյուրը, բացի սրանցից կտակով ապահովել է Քում-քափուի դպրոցները, Օրթագյուղի եկեղեցու 100.000 դրուշ պարտքը վճարել է, օգնել է Չանաքքալեի, Կելիպոլուի, Էտիրնեի, Մալկարայի եկեղեցիներին, Պոլսի աղքատներին նվիրել է 100.000 դրուշ ևն: Երբ 1828-ին Ռուս բանակը Պոլիս հասավ և 15 միլիոն ռուբլի պատերազմական տուգանք էր պահանջում, հակառակ դեպքում մայրաքաղաք Պոլիսը գրավելու սպառնալիքով, սուլթան Մահմուդը շվարած չգիտեր ինչ անել, որովհետև ո՛չ դրամ կար տուգանք վճարելու համար, ո՛չ զինվոր կար կռիվը շարունակելու համար: Պեզճյանը փրկեց Օսմանյան կայսրությունը: Նա մտածեց մի նոր հնարք և փողերանոցում գտնված հին արծաթները հալելով և մեծ մասը պղինձ խառնելով՝ գիշեր-ցերեկ աշխատեց և կտրեց հինգնոց-վեցնոց կոչված դրամները, որ հրապարակ հանեց և ժողովուրդի ոսկին հավաքելով՝ տուգանքը

վճարեց: Դեպքը այսպես են պատմում. Պեզճյանը այնքան մեծ ծառայություններ էր մատուցել պետությանը, որ սուլթանը շնորհել էր իր մոտ ազատ մուտք ունենալու իրավունքը: Մի անգամ Պեզճյանը մտնում է սուլթանի մոտ. տեսնում է նրան տխուր ու մտախոհ, հարցնում է. «Սուլթան, քեզ տխուր եմ տեսնում այսօր. ի՞նչն է տխրությանդ պատճառը»: Սուլթանը պատասխանում է. «Գնա՛, Արթին, շատ եմ բարկացած, գնա՛»: «Խնդրո՞ւմ եմ, սուլթան, ասա ծառայիդ քո տխրության պատճառը, քերես ես կարողանամ ճար գտնել նրան»: «Տխրությունս անդարմանելի է. հեռացիր Արթին. գուցե բարկությանս պատճառով մի վատ հրաման տրվի քեզ դեմ»: Պեզճյանը ընկնում է սուլթանի ոտքը և խնդրում է, որ ասի: «Ռուսները 15 միլ. ռուբլի տուգանք են ուզում. ապա թե ոչ Պոլիս պիտի մտնեն ու մայրաքաղաքս գրավեն»: «Այ՞դ է քո տխրության պատճառը»:

✓ Պեզճյանը սուլթան Մահմուդի աջ բազուկն ու աչքի լույսն էր. երբ Պեզճյանը ջրգողությամբ հիվանդացավ, մեռավ, սուլթանը երկու սենեկապետի հետ ծպտված եկավ նրա հուղարկավորության՝ վերջին անգամ տեսնելու իր սիրելու դեմքը:

Հովհաննես Բեյ Տատյան՝ Բեյքոզի թղթի գործարանի վերատեսուչ, Էյուպի մանածի գործարանի տեսուչ և Ազատլի վառողապետ նշանակվեց: Կառավարության ծախսով երեք անգամ Եվրոպա ուղարկվեց արհեստագիտությունը, հատկապես վառողի պատրաստությունը ուսումնասիրելու համար: Վերադարձին հնարեց հրացանի երկաթները ծակելու մի մեքենա, իր պատրաստած վառողը շատ բարձր գնահատվեց ֆրանսիացի և անգլիացի գորապետների կողմից՝ 1856-ի Դրիմի պատերազմի ժամանակ: Իր վերակացությամբ շինվեցին Բեյքոզի կաշիի գործարանը, Նիկոմեդիայի չուխայի գործարանը, Հերեքեի մետաքսի գործարանը, Ջեթին բուրմուխի երկաթ ձուլելու և չիթի գործարանները:

Արքունի ճարտարապետությունը համաձայն էր Սերվերյան ճանիկ ամիրային, հետո՝ Պալյանների նշանակող ցեղին ժառանգաբար: Նիկողոս Պալյանը ուղարկվեց Փարիզ և ի դարձին շինեց Դոմնա բախչեի պալատը, որ Պոլսի ամենագեղեցիկ զարդն է կազմում:

1861թ.-ին սուլթան Մեհիտի տեղ գահ նստեց սուլթան Ազիզը, որ շինել տվեց Չրադանի, Բեյլեբեի և Վոսփորի երկու եզերքների պալատները, զորանոցները, զինվորական վարժարանները ևն: Այս բոլոր Պալյանների ձեռակերտն է: Երբ ասում եմ հայոց ձեռակերտն է, պետք է հասկանալ այն իմաստով, թե ճարտարապետը հայ է... Նրանցն է նաև Պոլսի 200 ոտք բարձրությամբ հրդեհի աշտարակը, Գալաթա սարայը, Պենտերը, Սառայ բուրմուռի պալատը ևն: Պենտերը մի բառ էր ասացի և անցավ, բայց, թե ինչպիսի՝ հոյակերտ աշխատանք է.

Արքունի նկարիչներն էլ ընդհանրապես հայ էին: Այստեղ նկարիչ ասելով պիտի հասկանանք գլխատրապես զարդանկարիչ, որովհետև դեմքի նկարչությունը արգելված էր մահմեդականների մոտ:

Որովհետև տաճկական փառասիրությունը չէր թողնում նախաբարությունները ամբողջովին հայոց հանձնել, ուստի տաճկական կառավարությունը մտածեց ամեն նախարարի մոտ մի հայ դնել իբր խորհրդատու կամ օգնական, բայց իրոք բուն վարիչ: Այսպես՝ Ռեշադ փաշայի մոտ՝ Կոճիկյան, ծովակալ Մեհմեդ Ալի փաշայի մոտ՝ Հոփսեփ Վարդան փաշա, եպարքոս Ալի փաշայի մոտ՝ Համամճյան և Սեֆերյան, Ֆուռադ փաշայի մոտ՝ Սերվիչեն և Սահակ Աբրո, Մահմուդ Նեղիմ փաշայի մոտ՝ Արթին փաշա Տատյան, Ջելդեթ փաշայի մոտ՝ Վահան Էֆենդի, Միհդաթ փաշայի մոտ՝ Օտյան Գրիգոր Էֆենդի, Ինիլեզ Սայիդ փաշայի մոտ՝ Նուրյան, Սերվեթ փաշայի մոտ՝ Կոստանդ փաշա, մյուս Մայիդ փաշայի մոտ՝ Աղաբեգյան Սարգիս Էֆենդի:

Կայսերական անձնական գանձի նախարարությունը միշտ հայոց ձեռքն է եղել («անձնական գանձի նախարարություն» ասելով պիտի հասկանանք սուլթանի անհատական հարստությունը), ինչպես՝ Հակոբ փաշա Բեգեզյան, Միքայել փաշա Փորթուքալյան և Հովհաննես Սաքրզ փաշա, մինչև իսկ ջարդարար և հայատյաց սուլթան Համիդի օրով: Ելևտական նախարարությունը իր ամենից տազնապալի վիճակում հանձնվեց Բեգեզ Հակոբ փաշային, իսկ շատ անգամ խորհրդական էին Տատյանը և Փորթուքալյանը: 1864թ.-ին Գրիգոր Էֆենդի Աղաթոն ֆրանսիայից Պոլիս դարձավ. Օսմանյան հեռագրական, թղթատարական և հանրային շինությանց վարչությունները շատ վատ վիճակում էին. այս երեք նախարարությունները իրեն հանձնվեցին, և հիշյալ մեծամուն պետական գործիչը ամեն բան կարգի ու կանոնի դրավ, և այնուհետև տաճիկները նրա արածի շարունակությունն էին վայելում:

Արքունի բժշկական համալսարանը կառավարված է մեծ մասամբ հայոց ձեռքով. գլխավոր դասախոսներն եղել են Սերվիչեն, Նիկողայոս Ռուսինյան, Խնդամյան, Անդրանիկ պեյ Կոճիկյան, Ստեփան փաշա Ասլանյան ևն: Մյուս պետական վարժարաններում դասախոսել են Փորթուքալ փաշա, Թերզյան, Հ. Յուսուֆյան, Միհրան Բարաքաշ, Հակոբ Բոյաջյան ևն: Պետական պաշտոնաբաններում հաշվապահության մեջ կրկնատոմարի դրությունը մտցրին Կարապետ Բարաքաշը, Խդրյանը և Քույումջյանը: «Կրկնատոմարի դրություն» ասելով հասկանում ենք իտալական հաշվապահություն, որ այժմ ընդունված է ամեն տեղ: Սրա հիմնադիրներն էլ հայերն են եղել՝ ջողայեցի հայ վաճառականները: Հարություն փաշա Տատյան արտաքին գործոց նախարարության հոգին եղավ և խորհրդական անունով իսկական վարիչն էր, այնպես որ՝ երբ Տատյանը կարճ ժամանակով հրաժարվեց, դեսպաններին ուղարկված պաշտոնական թղթերը ետ էին գալիս իբրև անհասկանալի:

Մի փոքրիկ բացատրություն այստեղ անհրաժեշտ է.

Հանքաց և անտառաց վերատեսուչն էր Պետրոս Բույումջյանը, հանրային շինությանց նախարարության մեջ նշանավոր են Հովհաննես Չամիչը, Օոյանը, Մարկոսյանը, Ասլանյանը ևն: 1864թ.-ին բացվեց Փանգաթքի զինվորական վարժարանը (Հարբիյե), միայն մահմեդականների համար. սուլթան Ազիզը հրամայեց ընդունել իբր փորձ միայն հինգ հայ (Գաբրիել Էքնայան, Կարապետ Բարադավյան, Սիմոն Տատյան, Հովյան և Սինարյան), որոնց մինչև զորապետության բարձրացնելու միտք ունեին: Բայց հետո այս մտքից հրաժարվելով՝ հարյուրապետության աստիճանի մեջ պահեցին: Սրանք առաջին և վերջին զինվորականները եղան:

Ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ տերությունը քրիստոնյաներից էլ զինվոր պահանջեց. հույները մերժեցին, Հայոց Ազգային երեսփոխանական ժողովում ծագեց մեծ վեճ. Իզմիրլյանը և Նար-Բեյը բոլորովին հակառակ կանգնեցին, ասելով թե ընդհանուր զինվորագրությունը պահանջում է պետության մեջ հավասարություն. մեր պետության մեջ հավասարություն չկա, ինչպե՞ս կարող ենք պետությանը զինվոր տալ: Քաղաքագետ Ներսես պատրիարքը ընդունեց գլխահարկի փոխարեն զինվոր տալ, բայց այն պայմանով, որ հայերը թուրք զինվորների հետ չխառնվեն, այլ առանձին գունդ, առանձին դրոշակ և առանձին զորապետ ունենան: Պետությունը՝ որ Լազարևն ու Տեր-Ղուկասովը աչքի առաջ ունեին, վախեց, և զինվորագրությունը մնաց: Այսպիսով՝ հայերը զինվորական ասպարեզ մուտք չգործեցին դժբախտաբար:

1863 թվին, երբ հայերը դրոշակներով զարդարված 20 շոգենավերով և նվագաժողովամբ շնորհակալություն էին հայտնում եպարքոս Ալի փաշային իր Բեքեքի պալատի առաջ՝ սահմանադրության հաստատության համար, եպարքոսը իր մի բարեկամին դառնալով

ասաց. «Ես պոռոտախոս հույներից չեմ վախենում, այլ հայերից, որոնք լռիկ-մնջիկ գործում են և թուրք ժողովրդի հետ սերտ շփման մեջ են. վախենում են, որ սրանք մի օր տաճկաց միանալով հեղափոխություն անեն երկրի մեջ»: Այսպես էր մտածում նաև եպարքոս Ֆուադ փաշան, որ իր վերջին կտակում շեշտել էր ուշադիր լինել հայոց վրա առանձնապես: Իսկ մեծ եպարքոս Միդհաթ փաշան, որ զաղափարական մարդ էր և հասկանում էր, թե ժողովրդական շարժման և ազատական հոսանքի առաջն առնել անկարելի է, 1876թ.-ի Օսմանական սահմանադրությունը հորինված ժամանակ մտածում էր, թե երբ ազատությունը տիրի երկրում, ամենից ավելի հայերը պիտի շահեն, բայց թուրքերին էլ իրենց հետևից պիտի քաշեն, և սրանք միշտ իբրև բազմաթիվ և տիրող տարր կարողանան առաջնակարգ դեր ունենալ:

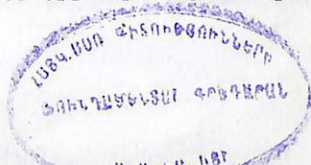
1876 թվի Օսմանյան սահմանադրությունն էլ հայերի օրինակով է. Միդհաթ փաշայի խորհրդականը Գրիգոր Օտյանն էր. հայոց սահմանադրության հիմնադիրներից մեկը նույն ինքը Գրիգոր Օտյանն է՝ Ռուսինյանի և այլոց հետ: Իրենց ամենօրյա առանձնական խոսակցությանց մեջ Ստեփանը համոզում էր Միդհաթ փաշային սահմանադրություն ընդունելու, ասում են նույնիսկ, թե կա տաճկաց օրինազրքի սրբագրությունը Միդհաթ փաշայի ձեռքով՝ թելադրված Օտյանի միջոցով:

Երբ հաստատվեց սահմանադրությունը և Օսմանյան երեսփոխանական ժողովը կազմվեց, թողնենք պոլսեցի հայերը, որոնք Հայոց Ազգային ժողովում արդեն վարժված էին, այլև գավառացի երեսփոխանները (ինչպես Կարնո, Երզնկայի, Մեքաստիո, Հալեբի) ապշեցրին կենտրոնը իրենց պերճախոսությամբ, լրջությամբ և շրջահայաց տեսողությամբ:

Արհեստների, երկրագործության, վաճառականության և

առևտուրների մեջ էլ հայերը մեծ դեր ունեցան: Կոշկակարություն, ատաղձագործություն, որմնադրություն և հացագործություն գլխավորապես հունաց ձեռքն էր, բայց մյուս բոլոր արհեստները հայոց ձեռքն էին՝ սկսած ոսկերչությունից մինչև մեքենագործություն, սատափի վրա նուրբ բանվածքներ, փորագրություն: Ոսկերչության զարգացումը հայոց մեջ հետևյալ ձևով է կատարվել. Տյուզյան Միքայելը արքունի ոսկերիչ էր՝ սկսած սուլթան Մուսթաֆա Գ-ից. ինքը լինելով լավ ճաշակի տեր՝ ֆրանսիայից բերել տվեց շատ նկարներ և արևելյան ճաշակին հարմարեցնելով՝ պատրաստում էր ընտիր քարեղաններ, ամաններ, ծաղիկներ ևն: Սուլթան Համիդ (1774-1789թթ.) մեծ սեր ունենալով այդպիսի զարդեղենների, շատ բան էր գնում նրանից և գործնականապես քաջալերում նրան: Տյուզյանը շատ հայերի սովորեցրեց արհեստը և այսպիսով ծաղկեցրեց ու տարածեց այդ արվեստը մեր մեջ (Դարապատում 1828, էջ 22): Ոսկերիչների շուկան Պոլսում ամբողջապես հայ է և այն էլ սամաթիացի հայ, և վարպետները սովորություն չունեին օտարազգի աշակերտ պահելու: Թավիշի վրա ոսկեթելով նուրբ ասեղնագործությունը (դիվալ), որ այնպես ընդհանուր տարածված էր Պոլսում, միմիայն հայ աղքատ կանանց մեծաշնորհն ու նրանց ապրուստի գլխավոր միջոցն էր:

ԺԸ դարի վերջերը Պոլսի Գուզկունճուք թաղում մի հայ հնարեց եազմա կոչված բանը: Դա մի քառակուսի արշին մեծությամբ բարակ կտոր է, որի վրա նկարված են գույնզգույն ծաղիկներ կամ զարդեր: Եազմաճին կտորը փռում է հստակին, ջրով քրջում, ձեռքի տակ ունի մի քանի գույնի ներկեր և մի քանի տեսակի փայտե կաղապարները թաթախում է ներկերի մեջ և ձեռքով զգուշությամբ տպում շորի վրա: Այդ է եազման, որ ծառայում է աղքատիկ կանանց իբրև գլխակապ: Շորը թեև բարակ, բայց դիմացկուն է, իսկ ներկերը դիմանում են թե՛ արևի և թե՛ լվացքի: Մի եազման արժեք

ընդամենը ութ կոպեկ և դիմանում էր մի քանի տարի: Գուզկունճուք-
ցի հայի գյուտը շուտով տարածվեց Պոլսում, դարձավ հայերի ձեռ-
քին առանձին մասնագիտություն, իսկ մոտակա երկրների համար
արտահանվող նյութ:

Երկրագործության մեջ հույները գործում էին Արշիպեղազի կղ-
զիներում՝ ձիթագործություն և այգեգործություն, իսկ բուն երկրա-
գործությունը հայ գյուղացոց ձեռքն էր: Վաճառականությունը հա-
յոց և հունաց ձեռքն էր, բայց հույները զբաղվում էին ներածու-
թյամբ, այսինքն երկրի արյունն էին քամում, իսկ հայերը՝ արտա-
ծությամբ, այսինքն երկիրն էին հարստացնում: Սրանք Անատո-
լիայի և Սյուրիայի ապրանքները տանում էին Ֆրանսիա, Անգլիա և
Ամերիկա: Ճամփաները շատ վատ էին, երկաթուղի կամ հաղոր-
դակցության այլ միջոցներ չկային, ուստի հայոց արածը մարտիրո-
սություն էր, բայց նրանք վարժված էին ամենահին ժամանակներից
և վաճառականությունը ուրիշ տեսակ չէին կարող ըմբռնել: Թուրքը
վաճառական չէ եղած երբեք, այլ զինվոր կամ պաշտոնյա և ապրել
է հայոց հարկերով, հայ ժողովրդի վճարած տուրքերով:

Արվեստների մեջ հայոց մատուցած ծառայությունը անգնա-
հատելի է: Էյուբի մանածի գործարանը հաստատող Առաքել անուն
հայն էր, որ 1800-ական թթ. Վիեննայում սովորել էր մանածի մեքե-
նանների շինությունն ու գործածությունը: Արքունի հրդեհաշեջ խմբի
ջրհանները պատրաստեց Նիկողոս անուն սամաթիացի հայ ար-
հեստավորը: Գավաֆյանը հնարեց ծովը վառելու նոր հունական
հուր. երբ տեղությունը նրանից պահանջեց այդ գաղտնիքը, Գավա-
ֆյանը մերժեց տալ, ասելով, թե նավամարտ եղած դեպքում պատ-
րաստ է անձամբ գործադրելու: Սրա վրա տեղությունը թունավորեց
նրան, և գյուտը հեղինակի հետ կորավ:

✓ Շերամաբուծությունը գրեթե հայկական արվեստ էր, և նրա հո-

գին եղավ Գ. Թորգոմյանը: Մայրաքաղաքի ամենանշանավոր բժիշկները հայեր են եղած. Բյաթիբյան, Խորասանջյան, Փեշտիմալջյան արքունի և զինվորական հոշակավոր բժիշկներ էին. Էսմեբյան Պոլսի ամենամեծ ակնաբուժն եղավ: Թուրք բժիշկները բանի պետք եկած չեն: Չարմանալի պիտի թվա ձեզ, եթե ասեմ, որ «ծաղիկ» պատվաստելն էլ հայոց գյուտն է եղել. հին ժամանակներից ծանոթ էր այն Հայաստանում, պատվաստուկը չամիչի մեջ դնելով երեխաներին տալիս էին, որ կուլ տան, ապա փոխադրվեց Պոլիս, ուր մտածեցին մաշկը ճեղքելով պատվաստել: Անգլիական դեսպանուհի Լետի Մոնտակ կամ Մոնտեյն տեսնելով հայոց այս բժշկությունը, սիրտ արավ և 1718թ. Պոլսի Պելկրատ գյուղում պատվաստեց իր տղին: Հաջող արդյունքից խրախուսված՝ այն մտցրեց Անգլիա. Ուելսի դուքսը, Օրլեանի դուքսը հետևեցին իր օրինակին: 1769 թվին Ռուսաց թագուհին փորձ արեց իր Պողոս որդու վրա, ապա Մարի Թերեզան ևն, մինչև որ ճենները նույնի վրայից պատրաստեց իր պատվաստը:

Փաստաբանության մեջ էլ հայերը գերազանցեցին նույնիսկ տաճիկները. հոշակավոր փաստաբանների մեջ հիշատակելի են Վռամշապուհ Մանուկյանը և Գր. Չոհրապը: Լեզվին անտեղյակ լինելու պատճառով հույները փաստաբան չեն տված: 80-ական թվերին Պոլսում 300 հայ բժիշկ, նույնչափ էլ փաստաբան կար:

Օսմանացոց մեջ առաջին անգամ թատրոն մտցնողները հայերն եղան. մինչև այն ժամանակ նրանք հեյալ (ombre chinoise) միայն գիտեին (Հաջի Էյվաթի և Զարագյոզի խաղերը): Վարդովյանը, Բենգլյանը, Ռշտունին, Չափրաստյանը, Ֆասուլաջյանը և Մնակյանը հիմնեցին Պոլսում Գետիգ-փաշայի, Վեզնեջիլերի և Բաղիբքոյի օսմանյան թատրոնները: Դերասանները՝ գլխավորապես, իսկ դերասանուհիները՝ բացառապես հայ էին եղել, որովհետև թուրք կինը բեմ բարձրանալու իրավունք չուներ «Նամեհրամի»

պատճառով: Հույները մի դերասան անգամ չեն տվել թուրք թատրոնին: Չայնագրությունը տաճիկները հայերից սովորեցին. հայկական ձայնագրությունը, որի առաջին հեղինակը Բաբա Համբարձում Լիմոնջյանն էր, 1768-1839թթ. մտավ նաև տաճիկների մեջ և հեղինակի անունով կոչվեց «Բաբա Համբարձում նոթասը»: Գեղարվեստից վաժարանի ամենից հաջող աշակերտները հայերն են եղել: Կայսերական լուսանկարիչը հռչակավոր Աբդուլահյան եղբայրներն էին:

Առաջին տաճիկերեն լրագիրը՝ «Թաքսիմ» շաբաթաթերթը Ալեքսանդր Բլակ անուն ֆրանսիացին հիմնեց 1832 թվին, բայց բովանդակությամբ ոչինչ բան էր: 60-ական թվերին լրագրությունը շատ էր ծաղկած հայոց մեջ, որոնք բացի հայերեն թերթերից, ունեին նաև հայատառ թուրքերեն լրագիրներ՝ թրքախոս հայոց համար՝ ինչպես Կարապետ Փանոսյանի «Մյունատի» կամ «Մանգումեի էֆքյար», Հովսեփ Վարդան փաշայի «Մեջմուայի հավադիս»: Թուրքերը ընտիր մի թերթ չունենալով, շատերը հայերեն գրերը սովորեցին և «Մանգումե» ու «Մեջմուա» էին կարդում, ուր գտնում էին եվրոպական հեռագրեր, մտածված առաջնորդողներ և քաղաքական դրության լավ պատկերը:

Հայերեն տառերը լրագրության միջոցով տաճիկ գիտական բարձր խավի մեջ այսպես տարածվելով, փորձնականապես տեսան նրա սքանչելի պարզությունը և առավելությունը արաբական գրերի վրա: 1860թ.-ին Ֆուադ և Ալի փաշաները մտածել էին, տաճիկական հանելուկային գրերը թողնել և պաշտոնական գրեր ընդունել հայերենը: Մեծ եպարքոս Բեշիդ փաշան սովորեց հայ գիրը, որպեսզի տարածի թուրքերի մեջ: Ասում են, թե Օսմանյան երեսփոխանական ժողովում էլ նույնը ընդունված էր, բայց ազգային փառասիրությունը կամ ժողովի շուտ փակումը չթողեց կատարել այն:

Հայերը տաճիկների համար էլ թերթեր հրատարակեցին, ինչպես Հակոբ Պարոնյան՝ հայ անվանի երկիծաբանը՝ «Թեաթրօ» զավեշտաթերթը, Ճեվահիրջյան և Ալեքսան Էֆենդի՝ «Իբրեթ» թերթը, Դր. Յուրյուջյան՝ «Սըհիեթ» բժշկական թերթը, նույնպես Պողոս Պառնասյան, Տիրան Բելեկյան եղել են իրենց գլխավոր խմբագիրները: 90-ական թվերին «Սաբահ» պաշտոնաթերթի տերն ու տնօրենը կեսաբացի Միհրան Էֆենդի Նաքաշյանն էր:

Թուրքական հրատարակիչները, թարգմանիչները և գրաշարները մեծ մասամբ հայ էին, թուրք տպագրական տառերը շինողն ու ձևողն եղավ Հովհաննես Մյուհենդիսյանը. այնպես որ՝ այսօր հրապարակի վրա եղած տառերը իր ձեռակերտն են, և թուրքերը օրինությամբ են հիշում իր անունը: Նա էր, որ պատրաստեց տաճկական «Թաալիք» գրերի երկու տեսակները՝ 16 punto մետսի, և 80 տարեկան հասակում էլ 6 punto մանրիկ գրերը: Երևակայեցեք, թուրքերը, որ մինչև այն ժամանակ միայն մի տեսակ տառ ունեին, սրանով արդեն հարստացան տպագրական արվեստի մեջ: Մյուհենդիսյանն էր դարձյալ, որ առաջին անգամ Պոլիս բերեց երկաթե մամուլ՝ Ամերիկայից: Ինքը մտցրեց գալվանիզմը, ստերեոտիպը, ցինկոգրաֆը ևն: 1844-1876 թվերին ինքը փորագրեց և տպեց տաճկաց պետության հրատարակած թղթադրամները, «Խայմե» ու «Բոնսուլիդ», մրցման մեջ գերազանցելով այն ֆրանսիացի արվեստագետին, որ տաճկական կառավարությունը հատկապես բերել էր տվել Եվրոպայից:

Մանկավարժության մեջ էլ հայերն եղան տաճկաց առաջնորդները, նույնիսկ տաճիկներն լեզվի համար առաջին եվրոպական ոճով ու նոր մեթոդով դասագրքերը հայերը պատրաստեցին. այսպես՝ Միհրան Աբիկյան, Ռեթիկ հոջա, Սարայդարյան և Ջեթի Կարապետյան, որոնց շինած դասագրքերը տաճկական դպրոցներում գործածության դրվեցին: Ռեթիկ հոջան, այնպիսի հմուտ տաճկա-

գետ էր, որ տաճիկ մոլլաները գալիս էին չորում նրա մոտ և տաճկերեն սովորում: Միհրան Աբիկյանը 50 դասագիրք է գրել՝ «Մութավել սարֆի օսման»:

Մի ուրիշ արվեստ, որի մեջ հայերը նույնպես շատ առաջ գնացին, ժողովրդական բանաստեղծությունն էր (աշուղ): Այս արվեստում հայտնի են Նալյան Հակոբ պատրիարքը, Մանվել Չպուքճյանը, Բաբա Հակոբջյանը, Միհրան Արաբաջյանը (Բիտարի), Հերեթիկ հոջան, որոնք գրող-բանաստեղծ (Kalem suaracı) էին: Իսկ երգիչ բանաստեղծ եղած են Ագահին, Ջյոդային, Լիսանին, Սերվերին, Քյուրյանին, Մահջուրին, Նամին: Վերջինը (սամաթիացի ատաղձագործ Հակոբ) նմանը չուներ թե՛ պալատում և թե՛ հրապարակի վրա գտնված աշուղների մեջ: Նա մի տարի հրավեր կարողացավ Պոլսի բոլոր աշուղներին, նույնիսկ գրող բանաստեղծներին՝ մրցման դուրս գալու իր հետ, բայց ոչ մեկը չհամարձակվեց: Մի հույն աշուղի գոյությունը լաված չէ:

Ես վերջացրի իմ այս ակնարկը հայոց մշակութային դերի մասին Օսմանյան կայսրության մեջ՝ հին ժամանակներից սկսած մինչև ջարդարար Համիդի օրերը: Սա մի թոուցիկ ակնարկ էր, այո՛ (ես չվերցրի երիտասարդ թուրքերի շրջանը, որ ավելի հետաքրքիր կողմեր ունի), որի յուրաքանչյուր հատվածը կարող է մի ընդարձակ նյութ դառնալ, եթե մեկը ուզենա մանրամասն ուսումնասիրության ենթարկել այն:

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՈՅՄԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԴԵՐԸ ՕՍՍԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

Հրապարակչության տնօրեն՝	ՍՈԿՐԱՏ ՄԿՐՅՉՅԱՆ
Հրապարակչության խմբագիր՝	ՄԱՀՍ ՄՆԱՑԱԿՆՅԱՆ
Նկարիչ՝	ԱՐԱ ԲԱԳԴՍՍԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ՝	ՆՎԱՐԴ ՓԱՐՍԱԿՆՅԱՆ
Համակարգչային շարվածք՝	ԿԱՐԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Համակարգչային ձևավորող՝	ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՍՐԳՍՅԱՆ

Տպագրությունը՝ օֆսեթ
թուղթը՝ օֆսեթ
Չափսը՝ 60x84 1/16
Շափալը՝ 1,5 տպ. մամուլ
Տպաքանակը՝ 500
Գինը՝ պայմանագրային

«Ձանգակ-97» հրատարակչություն,
Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 3: հեռ. 56-30-82:

«Ձանգակ-97» հրատարակչության տպարան, Երևան, Վարդանանց փակուղի 8:

[400 pp.]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0066902

A II
85762

